

Микола Кучерепа (Луцьк)

Волинь у геополітичних планах СРСР і Німеччини 1939 р.

1939 р. Західна Україна, в тому числі Волинь, опинилися в епіцентрі міжнародної політики. Українці Польщі, позбавлені реального права самостійно вирішувати свою долю, стали заручниками політичної гри, яку вели Німеччина, СРСР, Велика Британія, Франція, Італія. Серед них найбільшу зацікавленість в українській проблемі у цей час проявляли нацистська Німеччина і більшовицький СРСР. Фюрер намагався розширити «життєвий простір», а Сталін силувався використати «українську карту» як один з дієвих засобів експорту комуністичної революції. СРСР і Німеччина, зацікавлені у ревізії Версальської системи, враховуючи перебування українських етнічних територій у складі Польщі і нерівноправне становище українців у цій державі, намагалися чинити тиск на Варшаву.

Складною була внутрішньополітична ситуація в Польщі. Це пов'язано з радикалізацією суспільних настроїв, активізацією діяльності опозиційних партій та зовнішньою загрозою з боку Німеччини і Радянського Союзу. Прикриваючись гаслами зміцнення обороноздатності держави, польські військовики перебирали на себе функції цивільної адміністрації. Водночас особливого значення надавалося зміцненню східних кордонів. На так званих східних кресах, у тому числі й на Волині, єдиною реальною опорою режиму в разі війни було визнано польське населення. Внаслідок його відносно нечисленності визначалося першочергове завдання – змінити національну структуру населення Західної України. Політика «зміцнення польськості на кресах» вкрай

загострила українсько-польські відносини на Волині. Тут на зміну порівняно ліберальному курсу щодо українців, котрий до 1938 р. проводив воєвода Генрик Юзевський, було запроваджено з лютого 1939 р. нову державну політику польського уряду на Волині, яку вже було детально проаналізовано¹. Нагадаю лише, що основною її метою була цілковита денаціоналізація українців, їхнє окатоличення та намагання пов'язати Волинь з Польщею економічно, культурно й організаційно. Цю нову політичну програму поляки Волині сприйняли із захопленням, українці ж – намагалися чинити їй опір. Уряд, маючи на меті упорядкувати систему безпеки в краї, активно поборював насамперед комуністичний і націоналістичний рухи. За час управління воєводи Александра Гавке-Новака на Волині було заарештовано близько 3000 комуністів. До липня 1939 р. за ґратами опинилися близько 700 оунівців з Луцького, Дубнівського, Кременецького, Рівненського повітів. Українці активно виступили проти мобілізації до польського війська напередодні й на початку Другої світової війни².

Складні й суперечливі тенденції пошуку шляхів і методів розв'язання української проблеми в Польщі завершилися напередодні німецько-польської війни поверненням до ендецьких концепцій однонаціональної польської держави. Ініційована вищим військовим керівництвом політика «зміцнення польськості» в 1939 р. переросла в офіційну доктрину правлячого табору. До її реалізації було залучено урядові структури, збройні сили, громадські та парамілітарні організації, а це призвело до нечуваного загострення польсько-українських відносин.

Усе це відбувалося в час, коли над Польщею нависла смертельна небезпека. Так, 11 квітня 1939 р. Гітлер підписав план стратегічної операції «Вайс» – нападу на Польщу не пізніше 1 вересня того ж року. Однак він ризикував опинитися у стані війни на два фронти – на Заході з Англією і Францією, а на Сході – з СРСР. Тому він шукав шляхів до порозуміння з Радянським Союзом. Дипломатична гра завершилася підписанням 23 серпня 1939 р. у Москві двох доленосних документів: радянсько-німецького договору про ненапад і таємного додаткового протоколу до

¹ Див.: *Кучерена М.* До генезису конфлікту: українсько-польські відносини на Волині напередодні Другої світової війни // У пошуках правди: 36. матеріалів міжнар. наук. конф. «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки». – Луцьк, 2003. – С. 36–49.

² *Polit I.* Program woivyski wojewody Aleksandra Hauke-Nowaka 1938–1939 // *Przegląd Wschodni.* – 1999. – Т. V. – З. 4(20). – S. 702.

нього про розмежування сфер впливу. Таким чином одночасно була визначена і доля Польщі, і доля західних українців, причому вже вкотре без їхньої згоди й участі.

Московські угоди прямо стосувалися Волині. Зокрема, пункт 2 таємного додаткового протоколу визначив розмежування сфер впливу СРСР і Німеччини. В ньому записано: «У випадку територіально-політичної перебудови областей, які входять до складу Польської держави, кордон сфер інтересів Німеччини і СРСР буде приблизно проходити по лінії рік Нарев, Вісла і Сан.

Питання, чи є бажання в обопільних інтересах збереження незалежної Польської держави і якими будуть кордони цієї держави, може бути з'ясоване тільки впродовж подальшого політичного розвитку.

У будь-якому випадку, обидва уряди будуть вирішувати це питання в порядку дружньої обопільної згоди»³.

Отже, внаслідок радянсько-німецьких домовленостей Волинь 1939 р. опинилася у «сфері інтересів СРСР».

Текст таємного додаткового протоколу впродовж тривалого часу тримався радянським керівництвом у суворій таємниці. Офіційно радянська влада і партійні верхи стверджували, що ніяких протоколів не було, а тексти, оприлюднені на Заході, – це фальшивка тощо.

Якщо розглядати зміст протоколів з точки зору міжнародного права, то це була нічим не прикрита агресія проти суверенної держави Польща, по суті, четвертий її поділ, цього разу між більшовицькою імперією та нацистською Німеччиною. Радянське керівництво своїми діями порушило низку міжнародних документів: Пакт Ліги націй, антивоєнний трактат 1928 р., Лондонську конвенцію про визначення агресії 1933 р., а також розтопало усі угоди між СРСР і Польщею: Ризький мирний договір 1921 р., Договір про ненапад 1932 р., продовжений у 1938 р. до 1945 р.

Про політику СРСР і Німеччини напередодні та на початку Другої світової війни написані тисячі книг, сотні тисяч публіцистичних і наукових статей, автори яких виступали апологетами радянської офіційної зовнішньополітичної ідеології та практики цього періоду. Вони стверджують, що підписання Радянським Союзом договору про ненапад з Німеччиною було виправданим кроком з огляду на тогочасні міжнародні обставини, аргументуючи це тим, що пакт дозволив «відсунути

³ Цит. за: *Фляйшхауер Й.* Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии, 1938–1939. – М., 1996. – С. 330.

війну», зміцнити обороноздатність СРСР, а впродовж 1939–1941 рр. залишатися осторонь від імперіалістичної бойни. Насправді жоден з цих аргументів не витримує критики, оскільки не підтверджується ні фактами, ні документами, ні дійсним розвитком подій.

Декілька років тому в Центрі збереження історико-документальних колекцій Російської Федерації віднайдено текст виступу Сталіна перед членами Політбюро ЦК ВКП(б) 19 серпня 1939 р., в якому він виклав свої міркування щодо подальшого зовнішньополітичного курсу. Найвищому партійному керівництву він повідомив таке: «Питання миру чи війни вступає в критичну для нас фазу. Якщо ми укладемо договір про взаємодопомогу з Францією і Великобританією, Німеччина відмовляється від Польщі... війна буде відвернена... Якщо ми приймемо пропозицію Німеччини про укладення з нею пакту про ненапад, вона, безперечно, нападе на Польщу, і втручання Франції і Англії у цю війну стане неминучим. Західна Європа буде піддана серйозним хвилюванням і безпорядкам. В цих умовах у нас буде багато шансів залишитися осторонь від конфлікту, і ми зможемо сподіватися на наш вигідний вступ у війну... Ми повинні прийняти німецьку пропозицію і ввічливо відіслати назад англо-французьку місію. Першою перевагою, яку ми отримаємо, буде знищення Польщі до самих підступів до Варшави, включаючи українську Галичину... Дотримуємось нейтралітету і очікуючи свого часу, СРСР буде надавати допомогу нинішній Німеччині. В інтересах СРСР, щоб війна розпочалася між Райхом і капіталістичним англо-французьким блоком. Потрібно зробити все, щоб ця війна тривала якнайдовше з метою виснаження обох сторін»⁴. Цей виступ Сталіна, за слушним висловом академіка Ю. Афанасьєва, «не залишив жодних сумнівів щодо агресивних намірів радянського керівництва і його прямої участі у розв'язанні Другої світової війни»⁵.

Таким чином, радянсько-німецькі домовленості 23 серпня 1939 р. є фактичною змовою Сталіна з Гітлером щодо поділу Європи, а відтак і початку нової світової війни. Відомий львівський дослідник Михайло Швагуляк вважає, що «правителі обох держав своїми підписами під цим документом встановили вирок цілому рядові держав, ставили на карту долю багатьох народів»⁶.

⁴ Текст речи Сталина на заседании Политбюро ЦК ВКП(б) 19 августа 1939 г. // *Другая война 1939–1945*. – М., 1996 (далі – *Другая война*). – С. 73–75.

⁵ *Афанасьев Ю.* Другая война и память // *Другая война*. – С. 21.

⁶ *Швагуляк М.* На крутому переломі // *Ленінська молодь*. – 1989. – 3 серп.

31 серпня 1939 р. народний комісар закордонних справ Радянського Союзу В'ячеслав Молотов, виступаючи на IV позачерговій сесії Верховної ради СРСР, присвяченій ратифікації радянсько-німецького договору про ненапад, сказав: «Вчора ще фашисти Німеччини проводили щодо СРСР ворожу нам зовнішню політику. Так, вчора ще в галузі зовнішніх відносин ми були ворогами. Сьогодні, однак, становище змінилося і ми перестали бути ворогами». Наступного дня з доповіддю про ратифікацію зазначеного договору в райхстазі виступив Гітлер. Він заявив, що може приєднатися до кожного слова радянського наркома⁷.

1 вересня німецька армія вдерлася у Польщу, розпочавши проти неї воєнні дії. На Польщу Гітлер спрямував 62 дивізії, з них шість танкових, 2800 танків, понад 2000 бойових літаків, гармат і мінометів, загалом 1,8 млн солдатів і офіцерів⁸. Польське військо мало у своєму складі 24 піхотні дивізії, вісім кінних і одну моторизовану бригади, 781 танк, 407 бойових літаків, майже 4500 гармат і мінометів, загалом 440 тис. жовнів⁹. У ході загальної мобілізації, оголошеної 31 серпня, військовому командуванню вдалося сформувати ще 15 піхотних дивізій і довести чисельність армії до одного мільйона вояків¹⁰. Слід зауважити, що у польському війську на початку війни українці, серед них і волиняни, становили 10–15% її особового складу. Війна для українців розпочалася 1 вересня. В рядах польського війська вони чинили опір нацистським нападникам.

Незважаючи на масовий героїзм польських вояків, німецькі війська просувалися територією Польщі на схід дуже швидко. Невдовзі вони з'явилися і на українських землях. Так, уже в середині вересня Луцьк був підданий бомбардуванню німецькою авіацією¹¹. Передові частини Вермахту підійшли до Львова, Володимира-Волинського, Устилуга та інших західноукраїнських міст.

На початку німецько-польської війни Радянський Союз зайняв вичікувальну позицію. Натомість Гітлер, спираючись на попередні домовленості, домагався від СРСР, щоб збройне вторгнення у Польщу було

⁷ Литвин М. Р., Луцький О. І., Науменко К. Є. 1939: Західні землі України. – Львів, 1999. – С. 36.

⁸ Grzelak Cz. Kresy w czerwieni: 1939. – Warszawa, 2001. – S. 61.

⁹ Jurga T. Obrona Polski 1939. – Warszawa, 1990. – S. 198.

¹⁰ История второй мировой войны. – Т. 2. – М., 1974. – С. 410, 412.

¹¹ Архів управління СБУ у Волинській області (далі – Архів УСБУ ВО), ф. П, спр. 6216, арк. 17.

більш-менш одночасним із заходу і сходу. Проте Кремль мовчав. Тому за дорученням фюрера міністр закордонних справ Німеччини Й. фон Рібентроп 3 вересня надіслав послу Ф.В. фон Шуленбургові телеграму, в якій пропонував СРСР негайно розпочати бойові дії проти Польщі. Райхсміністр писав: «Ми абсолютно впевнені в остаточному розгромі польської армії впродовж найближчих тижнів. Після цього ми окупемо територію, яка в Москві була визначена як сфера інтересів Німеччини. Зрозуміло, що суто з військових причин ми продовжимо бойові дії проти польських частин, які опиняться до того часу на території, що є сферою інтересів Росії. Будь ласка, обговоріть негайно з Молотовим, чи не краще для росіян виступити в потрібний момент проти Польщі й окупувати ці території. Ми вважаємо, що це не лише полегшить наше становище, а й відповідатиме духові угоди, підписаної у Москві, а також радянським інтересам»¹².

На цю вимогу Берліна нарком В. Молотов відповів, що СРСР розпочне діяти «у відповідний момент», бо «надмірною поспішністю ми можемо зашкодити нашій справі і сприяти об'єднанню наших противників»¹³. Радянський Союз побоювався, що вступ у війну з Польщею може втягнути державу у збройний конфлікт із Англією та Францією і поставити її у ранг агресора нарівні з Німеччиною.

5 вересня державний секретар німецького МЗС Ернст фон Вайцзекер звернувся до Ф.В. фон Шуленбурга з проханням надати повну інформацію щодо ставлення СРСР до Німеччини. 9 вересня 1939 р. до німецького посольства в Москві надійшла чергова інструкція Й. фон Рібентропа. Міністр наказав послу продовжити розмови з В. Молотовим щодо політичних і воєнних намірів радянського уряду. Нарком сказав Ф.В. фон Шуленбургу, що «радянський уряд був зненацька захоплений несподівано швидкими німецькими військовими успіхами»¹⁴.

Як видно з тексту телеграми німецького посла Ф.В. фон Шуленбурга в Берлін, В. Молотов повідомив йому, що «радянський уряд має намір виступити із заявою: оскільки Польща розвалюється на шматки, СРСР повинен прийти на допомогу українцям і білорусам, яким загрожує

¹² Советско-нацистские отношения, 1939–1941: Документы. – Париж; Нью-Йорк, 1983. – С. 91.

¹³ Там же.

¹⁴ Ślusarczyk J. Stosunki polsko-radzieckie, 1939–1945. – Warszawa, 1991. – S. 54–55.

Німеччина. Цей привід зробить інтервенцію Радянського Союзу пристойною в очах мас і дасть СРСР змогу не виглядати агресором»¹⁵. Як бачимо, радянське керівництво шукало «пристойні» мотиви, щоб виправдати агресію, прагнуло прикрити свої неблаговидні дії.

Подібні заяви дратували Німеччину, яка намагалась якнайшвидше покінчити з «польським питанням».

12 вересня на нараді німецького командування В. Кайтель подав різні моделі «остаточного вирішення» долі польської держави. Серед інших запропонованих, варіант № 3 передбачав розчленування Польщі і проголошення незалежної «Галицької і Польської України», якщо з цим погодиться Радянський Союз. За цим варіантом В. Канарісу було наказано підняти за допомогою ОУН повстання в західноукраїнських землях проти поляків і євреїв¹⁶. Як відомо, ідея масового антипольського збройного виступу в момент вибуху німецько-польської війни була дуже популярна в ОУН, однак єдності у цьому питанні в організації не було. Однією з головних умов реалізації цих намірів вважалось прихильне ставлення Німеччини до державницьких прагнень українців. Керівники крайової езекутиви ОУН звернулися до проводу українських націоналістів із запитанням щодо намірів Берліна в справі подальшої долі Західної України у випадку воєнного розгрому Польщі. Однак запевнень про це з боку офіційних німецьких інстанцій провід ОУН так і не отримав. Тому ОУН відмовився від ідеї повстання. Мотивуючи це рішення, А. Мельник сказав: «Не можу дати згоди і видати наказ до повстання Організації українських націоналістів на тилах польської армії тому, що не бачу в ім'я чого це б мало статися. Найперше німецький уряд мусить офіційно зайняти чітке становище щодо України, а тоді, в залежності від того становища, ми можемо розглядати німецькі пропозиції включення ОУН у війну Німеччини з Польщею і повстання на тилах польської армії»¹⁷.

Проте Москва про цю позицію ОУН ще не довідалася. А тому Німеччина 15 вересня вже в ультимативній формі вимагала від СРСР: «Якщо

¹⁵ СССР–Германия, 1939: Док. и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939. – Вильнюс, 1989. – С. 116.

¹⁶ Див.: 1939 год: Уроки истории. – М., 1990. – С. 349.

¹⁷ Цит. за: *Швагуляк М.* Позиція та участь українців у німецько-польській війні 1939 р. // Україна–Польща: важкі питання. – Т. 4: Матеріали IV міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Варшава, 8–10 жовтня 1998 р. – Варшава, 1999. – С. 45.

не буде розпочато російську інтервенцію, неминуче постане питання про те, чи не утвориться в районі, який лежить на схід від німецької зони впливу, політичний вакуум... без такої інтервенції з боку Радянського Союзу (у Східній Польщі) можуть виникнути умови для формування нових держав». Тут малася на увазі насамперед Західна Україна. Це були не лише слова. Так, ще 10 вересня штаб групи армій «Південь» отримав для розповсюдження листівки-звернення до українців, в яких декларувався намір нацистів утворити на західноукраїнських землях незалежну державу¹⁸.

Такий поворот справ аж ніяк не міг влаштувати сталінське керівництво, яке мало свої плани щодо Західної України. До польського кордону терміново стали перекидати десятки радянських дивізій, а 15 вересня війська західних військових округів були приведені у повну бойову готовність. Німецькому послу в СРСР Ф.В фон Шуленбургу 16 вересня було заявлено, що наступ Вермахту на схід буде зупинений.

Підготовку СРСР до наступу на Польщу супроводжувала політична кампанія. Газети, радіо подавали інформацію про хід німецько-польської війни, про соціальний і національний гніт, який терпіли трудящі. Класичною серед такого роду інформації стала стаття «Про внутрішні причини воєнної поразки Польщі», опублікована 14 вересня в центральній газеті «Правда». В ній вказувалося, що Польща у військовому плані вже розгромлена, а причина цього криється у внутрішній слабості і суперечностях польської держави. Обґрунтовувалася необхідність взяти під захист українське і білоруське населення.

З вибухом війни на Волині вживалися заходи для організації відсічі ворогу, внутрішньої безпеки. Під пильний нагляд були взяті німецькі колоністи, яких Польща вважала п'ятою колоною Німеччини. І справді, поліція під час мобілізації заарештувала декількох місцевих німців, які фотографували резервістів. Багато уваги приділялося боротьбі з диверсіями. Зокрема, були знешкоджені німецькі парашутисти біля мосту через р. Стир у Луцькому повіті. Це був дуже важливий стратегічний пункт. У разі його знищення був би перерваний зв'язок Варшави і Галичини. У цей же час були знайдені розпізнавальні знаки для німецької авіації у формі кіл, стрілок, трикутників з викошеної чи витоптаної трави чи землі¹⁹.

¹⁸ Див.: Гальдер Ф. Военный дневник. – Т.1. – М., 1968. – С. 111–114.

¹⁹ *Polit I. Op. cit.* – S. 709.

На час війни в дію вступила інструкція № XIV, що була частиною мобілізаційного плану, розробленого МВС. В ній містилися вказівки щодо осіб, які в момент війни, зважаючи на безпеку держави, мусли бути інтерновані. До них належали ті, хто був покараний в судовому порядку за шпигунство, зраду батьківщини (комуністи і члени ОУН) і підозрювані в таких злочинах. З цією метою МВС доручило воеводі А. Гавке-Новаку організувати в околицях Сарн табір, в якому утримувалося майже 2000 осіб²⁰.

З перших днів війни Волинь стала притулком для тисяч біженців з центральної Польщі, а також для багатьох воеводських управлінь і польського уряду.

7 вересня 1939 р. до Луцька прибув прем'єр і міністр внутрішніх справ Ф. Славой-Складковський, який зупинився в готелі «Полонія». МВС розмістилося поблизу аеродрому в приміщенні відділу рільництва воеводського управління. Приміщень для прибулих не вистачило, а тому штаб МЗС і працівників дипломатичного корпусу воевода скерував до Кременця, Вишневеця і Почаєва²¹.

У Радянському Союзі закінчувалися останні приготування до наступу на Польщу. 14 вересня нарком оборони, маршал Радянського Союзу К. Ворошилов і начальник генерального штабу командарм 1-го рангу Б. Шапошников направили до Київського і Білоруського особливих військових округів директиви щодо початку наступу на Польщу. Військові ради цих округів отримали наказ до кінця дня 16 вересня 1939 р. потайки зосередитися і бути готовими до рішучого наступу, щоб блискавичним ударом розгромити війська противника. На території КОВО зосереджувалися три ударні групи. Шепетівська група під командуванням комдива І. Советнікова мала наступати в напрямку Рівне–Луцьк і під кінець 17 вересня оволодіти районом Рівне–Дубно, а наступного дня – районом Луцька і далі наступати на Володимир-Волинський. Військам наказувалось перейти державний кордон 17 вересня²².

На підставі цих директив були видані 15–16 вересня детальні бойові накази фронтам, армійським групам і нижчим військовим підрозділам.

²⁰ Ibid.

²¹ Wrzesień 1939 r. w relacjach dyplomatów / Wybór i opracowanie A. Skrzypek. – Warszawa, 1989. – S. 121; Schimitzek S. Na krawędzi Europy. Wspomnienia portugalckie, 1939–1946. – Warszawa, 1970. – S. 42.

²² Див.: Grzelak Cz. Op. cit. – S. 180–182.

Важлива роль відводилася органам НКВС. Нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія зобов'язав наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова в мінімальний термін створити п'ять оперативно-чекістських груп у Київському особливому військовому окрузі. До 17 вересня їх було сформовано чотири: три діючі, а одна – резервна. Заплановану п'яту групу в цей час ще не було зорганізовано. Кожна з опергруп у свою чергу ділилася на підгрупи відповідно до кількості територіальних дільниць. 15 вересня Л. Берія видав таємну директиву № 720, яка чітко регламентувала дії оперативно-чекістських груп. Нею передбачалося негайно зайняти всі приміщення установ зв'язку, поставити там надійних людей. Це стосувалося також приміщень банків, державних скарбниць, сховищ цінностей, друкарень, редакцій газет, складів паперу, архівів.

Особливу увагу було звернено на арешти представників урядової адміністрації (поліції, жандармерії, прикордонної охорони і філії II відділу Генерального штабу, воєвод та їхніх помічників). До цього списку потрапили керівники польських, білоруських, російських і українських політичних партій і організацій, серед них – Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), Організації українських націоналістів (ОУН), Української соціалістичної радикальної партії (УСРП), Фронту національної єдності (ФНЄ). Окремий пункт директиви передбачав «з метою запобігання змовницькій зрадницькій роботі заарештованих й оголосити заручниками відомих представників з-поміж поміщиків, князів, дворян і капіталістів». Водночас опергрупи повинні були взяти під контроль в'язниці, організувати охорону залізничних станцій, депо, ремонтних заводів, станційних складів, водокачок, залізничних мостів, шляхів і зв'язку²³.

Поряд з військовою підготовкою тривала підготовка пропагандистська. При політуправлінні Українського фронту у спеціальному поїзді працювали редакції, які мали у своєму розпорядженні необхідне друкарське обладнання. Вони підготували і передали армійським групам й авіапідрозділам 150 тис. примірників листівок-відозв до польських жовнірів (польською мовою), 120 тис. звернень до трудящих

²³ Див.: *Льюшин І.* Оперативно-чекістські групи УНКВС в західних областях України у вересні–жовтні 1939 року (за матеріалами Державного архіву Служби безпеки України) // 1939 рік в історичній долі України і українців. – Львів, 2001. – С. 179–180. Частково цю директиву було опубліковано в: *Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне.* – Т. 1. – М., 1995. – С. 79–81.

Західної України (українською мовою), а також відозву Військової ради до солдатів і командирів Червоної армії (250 тис. примірників) та багато іншої друкованої продукції²⁴.

Реалізуючи свій сценарій, Сталін у присутності В. Молотова і К. Ворошилова проінформував о 2-й годині ночі 17 вересня німецького посла Ф.В. фон Шуленбурга, що Червона армія розпочне бойові дії проти Польщі за чотири години. Одночасно він був ознайомлений зі змістом ноти, яку радянська сторона мала у зв'язку з цим подати польському послу в Москві та іншим дипломатичним місіям. Сталін на вимогу Ф.В. фон Шуленбурга вніс деякі поправки до тексту ноти²⁵. Після цієї аудієнції о 3-й годині ночі був терміново запрошений до народного комісаріату закордонних справ СРСР посол Польщі Вацлав Гжибовський. Там перший заступник НКВС В. Потьомкін зачитав ноту уряду СРСР, яку В. Гжибовський прийняти категорично відмовився.

Введення радянських військ у Західну Україну і Західну Білорусію обґрунтовувалося тим, що польський уряд не проявляє ознак життя, і таким чином Польща перетворилася на зручне поле для всіляких випадковостей і несподіванок, які можуть створити загрозу для СРСР. Радянський Союз, зазначалося далі в ноті, не може байдуже ставитись до долі населення Західної України і Західної Білорусії – своїх єдинокровних братів, які залишилися беззахисними. Зважаючи на все це, уряд СРСР дав наказ частинам Червоної армії перейти кордон і взяти під захист життя та майно населення західноукраїнських земель²⁶.

17 вересня о 5.40 ранку за московським часом радянські війська перейшли державний польсько-радянський кордон. З цього приводу президент Польщі Ігнацій Мосцицький у другій половині дня 17 вересня виступив із заявою такого змісту: «В час, коли наша армія від першого дня війни аж по день нинішній з безприкладним героїзмом бореться із навалюю ворога, витримуючи натиск значно переважаючих німецьких збройних сил, східний сусід напад на наші землі, порушуючи зобов'язуючі договори і будь-які засади моральності.

²⁴ *Glowacki A. Sowietci wobec polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej, 1939–1941. Wyd. II. – Łódź, 1998. – S. 26.*

²⁵ *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów. 17 września 1939. – T. 1: Geneza i skutki agresji. – Warszawa, 1994. – S. 155.*

²⁶ *Волинь радянська (1939–1945 рр.): Зб. док. і матеріалів. – Ч. III. – Львів, 1971. – С. 9–10.*

Не вперше в нашій історії ми опинились перед лицем загарбників нашого краю як із заходу, так і сходу»²⁷.

Польським військам був даний наказ: опору Червоній армії не чинити. А тому збройних сутичок польських військ із радянськими було небагато. Зафіксовано лише близько 40 випадків незначних боїв і сутичок польського війська та прикордонних патрулів з Червоною армією під Колками, Володимиром-Волинським, Ковелем, Шацьком. Наприклад, у Верхівських і Обзирських лісах, що у Камінь-Каширському районі, дислокувався польський полк. Але коли появилися радянські літаки, то весь особовий склад покидав своє майно та зброю і порозбігався у різні боки. Пізніше цю зброю позбирали для себе жителі навколишніх сіл²⁸. Без бою здалися бійцям Червоної армії польські вояки поблизу с. Новини колишнього Порицького району. Червоноармійці, обеззброївши, повели їх під конвоєм до селища Порицьк²⁹.

Оволодіння Волиню покладалося на 5-ту армію. На її шляху знаходилися Рівне, Дубно, Здолбунів, Луцьк, Ковель, Володимир-Волинський. У цих містах розташовувалися гарнізони Війська польського, які нараховували декілька тисяч жовнірів, які мали багато озброєння і військової техніки. Зокрема, в Луцьку містився батальйон з новітніми французькими танками К-35. Першими прийняли на себе удар підрозділи Корпусу охорони прикордоння (КОП). Уже 17 вересня радянські війська прийшли в Рівне, Дубно. Після здобуття Дубна 36-та танкова бригада о 9 год. ранку 18 вересня вирушила в напрямку Луцька. Об 11 год. вона вже була в Млинові. Там годиною пізніше ця бригада отримала наказ командувача 5-ї армії комдива І. Свешнікова про зайняття Луцька до кінця дня 18 вересня.

Як відомо, польський генерал П. Скуратович, що знаходився в Луцьку, мав, поряд з іншими, завдання організувати протитанкову оборону над Стиром. Проте, після отримання звістки про наступ Червоної армії, він видав наказ про згортання оборони і вирушив у напрямку Горохів-Львів. Його поведінка засвідчує, що він не мав навіть найменшого наміру чинити опір радянським частинам. Однак П. Скуратович не уникнув долі інших генералів. Він потрапив у полон і 1940 р. загинув у Харкові³⁰.

²⁷ *Ajnenkiel A., Drzycimski A., Paradowski J. Prezydenci Polski. – Warszawa, 1991. – S. 73.*

²⁸ Архів УСБУ ВО, ф. П, спр. 5576, арк. 278.

²⁹ Там само, арк. 214.

³⁰ *Grzelak Cz. Op. cit. – S. 303.*

36-та танкова бригада вирушила з Млинова до Луцька о 13 год. В її розпорядженні було 200 танків Т-26 і 23 бронемашини. Першим дістався до Луцька о 15 год. 30 хв. розвідбатальйон, який без перешкод переправився через міст на Гнідаві. При підході до залізничної колії зі сторони Ківерець надійшов польський військовий ешелон, а за ним – ще три. Перші два здались відразу, а наступні два – після недовгої перестрілки.

До 19 год. всі батальйони бригади увійшли до Луцька, відтявши полякам можливість відступу в напрямку Львова, Володимира-Волинського і Ковеля. В районі Луцька потрапили в полон 9 тис. польських солдатів, з них 1000 офіцерів. Радянські війська захопили тут 7000 карabinів, 40 станкових кулеметів, 1 танк, 4 військові ешелони³¹.

Після здобуття Луцька 36-а танкова бригада отримала наказ вирушити через Торчин до Володимира-Волинського і зайняти його 19 вересня. Для підтримки бригади було виділено стрілецький батальйон й артилерійську батарею. Після короткої підготовки бригада з 206 танків і 23 бронемашин пішла на Володимир-Волинський.

Радянські війська зайняли це місто 19 вересня. Танки оточили школу підхорунжих резерву, в якій перебував генерал Мечислав Сморавінський зі штабом. Командування Червоної армії запропонувало здатися. Польський генерал для переговорів послав парламентарів, які погодилися на радянські пропозиції з умовою, що військам буде дана можливість переправитись на західний берег Бугу. Радянський генерал М. Богомолів на це погодився, і була підписана двостороння угода. Згідно з домовленостями, солдати склали зброю, а вранці наступного дня вся польська залага мала бути в супроводі червоноармійців відправлена за Буг. 20 вересня колона під командуванням генерала М. Сморавінського вирушила в напрямку Устилуга. Проте радянське командування не дотрималося угоди. Вже за містом у лісі вся колона була оточена танками, офіцерам наказано також скласти зброю, їх визнали військовополоненими. Колону спрямували до Луцька³².

Вступаючи на західноукраїнські землі, радянська влада розраховувала на підняття тут українським населенням збройного повстання. Так, у листівці-відозві командуючого Українським фронтом С. Тимошенка

³¹ Ibid. – S. 304.

³² Łukomski G., Polak B. Generałowie Wojska Polskiego – kawalerowie Orderu Virtuti Militari – zamordowani w niewoli sowieckiej, 1939–1942 // Bitwy września, 1939. – Koszalin, 1993 (далі – Bitwy września). – S. 115.

від 17 вересня 1939 р., що розкидалася з літаків над територією західно-українських земель, говорилося: «Зброєю, косами, вилами і сокирами бий вічних ворогів – польських панів»³³. У відозві військової ради цього ж фронту до трудящих Західної України, яка публікувалась у газетах 17 вересня, писалось: «Годі терпіти голод і злидні, національне безправ'я і пригночення! Годі носити на своїх згорблених плечах польських панів... Забирайте в свої руки панську землю, випаси, луки, вигони! Скидайте владу поміщиків, беріть владу в свої руки, вирішуйте самі свою долю!»³⁴ Проте, як відомо, прямиий заклик більшовиків і намагання німців підняти західноукраїнське суспільство на повстання залишились не реалізованими. Значною мірою від передчасного виступу маси зупинила Організація українських націоналістів. Загальнонародне повстання, яке планувалося ОУН раніше, було відкладене з огляду на хиткість ситуації і можливі великі недоцільні втрати.

23 вересня Червона армія зайняла всю територію Волині. Прихід радянських військ волиняни зустріли по-різному. Частина населення зустріла їх з національними синьо-жовтими прапорами, квітами, вважаючи прихід Червоної армії визволенням з-під гніту польської держави. Це було і великим святом, і водночас сподіванням на кращу долю. Волиняни мали надію, що визволителі принесуть до їхнього краю справедливий правопорядок, повагу до місцевих звичаїв. Але чимало людей зустріли «визволителів» з недовірою, сумнівом, а то й просто вороже. Вони добре розуміли, що несе для народу Червона армія під гаслами визволення. Річ у тім, що волинянам було добре відомо про голод 1932–1933 рр., масові репресії, важке матеріальне становище радянських українців, русифікацію та інші негативні явища, про які розповідали за польських часів газети та втікачі з «радянського раю».

Прийшов час підбивати підсумки війни. 22 вересня були проведені спільні паради німецьких і радянських військ на честь перемоги над польською державою. 6 жовтня Гітлер, виступаючи з півторагодинною промовою у німецькому райхстазі, сказав, що впродовж двох тижнів припинила своє існування держава з 36-мільйонним населенням і армією більше ніж 50 дивізій. Німецька армія втратила за цей час 10 572 особи вбитими. Всі польські армії були розгромлені. 694 тис. осіб було взято в полон³⁵. Далі в цій же промові Гітлер спинився на питанні про

³³ Боротьба за державність України (1917–1993 рр.). – Львів, 1994. – С. 95.

³⁴ *Червона Україна*. – 1939. – 17 верес.

³⁵ Промова Гітлера в Рейхстазі // *Вільна праця*. – 1939. – 10 жовт.

радянсько-німецьке співробітництво. «На сході Європи, – заявив фюрер, – зусиллями Німеччини і Росії встановився спокій і мир. Інтереси Німеччини і Росії тут повністю збігаються»³⁶.

Підсумки війни підбивав і Радянський Союз. Виступаючи 31 жовтня 1939 р. на сесії Верховної ради СРСР, нарком В. Молотов, вихваляючи спільну перемогу над Польщею, сказав: «Виявилось достатньо короткого удару по Польщі з боку німецької армії, а потім Червоної армії, щоб нічого не залишилось від цього потворного дітища Версальського договору»³⁷. Українським фронтом, згідно з польськими джерелами, було інтерновано 230–250 тис. вояків польської армії, в тому числі від 10 до 15 тис. офіцерів³⁸.

Проте і радянській армії не вдалося уникнути втрат. 31 жовтня 1939 р. В. Молотов повідомив про те, що 739 «визволителів» було вбито і 1862 – поранено³⁹. Згідно з польськими джерелами, втрати радянської сторони становили близько 3 тис. вбитих, 8–10 тис. поранених, у польський полон потрапило до 2 тис. червоноармійців⁴⁰. «За успішне виконання завдання по звільненню і проявлені при цьому мужність і героїзм 16 145 командирів, червоноармійців і прикордонників були нагороджені орденами і медалями СРСР. 39 військовослужбовцям присвоєно звання Героя Радянського Союзу, 24 частини і з'єднання нагороджені орденами СРСР»⁴¹. Невдовзі радянсько-німецьку війну проти Польщі Сталін назвав «дружбою, скріпленою кров'ю»⁴².

Після успішного розгрому Польщі 28 вересня у Москві був підписаний договір про дружбу і кордони між СРСР і Німеччиною, який визначив кордон між цими державами по так званій «лінії Керзона». Більшість західноукраїнських земель опинились під контролем СРСР. Це було логічним наслідком підступної політики, яку вели напередодні Другої світової війни два тирани, споріднені духом, ідеологією та методами розділу світу.

³⁶ Там само.

³⁷ Семиряга М. 23 августа 1939 года // *Литератур. газета*. – 1988. – 5 окт.

³⁸ *Szcześniak A.* Katyń. Tło historyczne, fakty, dokumenty. – Warszawa, 1989. – S. 37; *Bitwy września*. – S. 99.

³⁹ *Известия*. – 1939. – 1 нояб.

⁴⁰ *Grzelak Cz.* Agresja Związku Sowieckiego na Polskę we wrześniu 1939 r. // *Zbrodnia Katyńska. Droga do prawdy*. – Warszawa, 1992. – S. 30.

⁴¹ *Маніта В.* Особливості партійно-політичної роботи в визвольних походах Червоної Армії, 1939–1940 рр. // *Тези доп. і повідомл. республік. наук. конф.* – Львів, 1989. – С. 148–349.

⁴² *Див.: Правда*. – 1989. – 11 авг.

Ці територіальні зміни серйозно вплинули на українське політичне життя. Вкрай негативно до цих змін поставились українські націоналісти. Газета «Українське слово», що видавалася в Парижі, в номері за 24 вересня 1939 р. гостро критикувала політику Німеччини, розцінюючи її як політику, основу на цинізмі, віроломстві, брехні і зловживанні чужим довір'ям. Звинувачуючи німців у торгах українськими землями для задоволення власних потреб, газета викривала «диявольський план Німеччини», що полягав у здійсненні «дранг нах остен» для захоплення територій на Сході. Газета зазначала, що «Німеччина думала про українську територію, про українське вугілля і залізо, про український хліб. Вона думала про Україну як про німецьку колонію, колонію, населену підданими, народом прислужників, який має працювати на народ “панів” (за висловом Гітлера), а не як про незалежну національну державу»⁴³.

Трохи пізніше газета «Тризуб» (Париж) писала: «Ми мусимо ясно розуміти, що перемога Сталіна–Гітлера – це кінець всім ще нині вільним та незалежним державам, це зміцнення тих кайданів, у які заковано наш народ»⁴⁴. Український комітет у Парижі зазначив: «Перед самою війною, звертаючись постійно до українців Галичини та Волині, говорячи про їхні кривди в Польщі, Німеччина віддала їх в подяку совітській Москві за її допомогу, віддала в руки найлютішого нашого ворога, віддала на поталу, на знуцання шість мільйонів українців»⁴⁵.

Оцінюючи включення Західної України до складу Української РСР, Орест Субтельний пише, що це «без сумніву, було подією великої історичної ваги, оскільки вперше за багато століть українці з'єдналися в межах однієї державної структури. Але через свою обмежену тривалість це насильне об'єднання не спричинило глибоких змін ні в Західній, ні в Радянській Україні. І все ж воно мало певний вплив: перше знайомство з радянською системою виявилось для західних українців в основному негативним досвідом, у результаті якого багато з них дійшли висновку, що “більшовицької” влади слід уникати будь-якою ціною»⁴⁶.

⁴³ Ганебний злочин проти України // *Українське слово* (Париж). – 1939. – 24 верес.

⁴⁴ *Тризуб* (Париж). – 1939. – 10 груд.

⁴⁵ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С. 489–490.

⁴⁶ *Субтельний О.* Україна: Історія. – К., 1991. – С. 394–395.